

Қыдыр Т.Е., Джумагулова Г.Е.

**Ирандағы «ояну ғасыры» және
оның парсы әдебиетіндегі
көрінісі**

Kydyr T.E., Jumagulova G.Y.

**«The Renaissance» in Iran and
its manifestation in the Persian
literature**

Қыдыр Т.Е., Джумагулова Г.Е.

**«Эпоха возрождения» в Иране
и его проявление в персидской
литературе**

Мақалада XX ғасыр басындағы Ирандағы саяси-әлеуметтік мәселелерге шолу жасылып, оның әдебиетте жырлану ерекшеліктері туралы сөз болады. Сондай-ақ, сол кездегі парсы әдебиетінде кеңінен жырланған тақырыптар туралы да кеңінен мәлімет берілген.

Түйін сөздер: мәшрутият, әдебиет, ояну дәуірі, тақырып, мазмұн, азаттық.

In this article the review of political and social problems in Iran at the beginning of the twentieth century and its manifestation in the Persian literature is revealed. And also it is told about subjects which were touched during this period in the Persian literature.

Keywords: mashrutiit, literature, Renaissance, a subject, contents, freedom.

В данной статье выявлен обзор политических и социальных проблем в Иране в начале двадцатого века и его проявление в персидской литературе. А также говорится о темах, которые затрагивались в этот период в персидской литературе.

Ключевые слова: машрутият, литература, эпоха возрождения, тема, содержание, свобода.

**ИРАНДАҒЫ «ОЯНУ
ҒАСЫРЫ» ЖӘНЕ
ОНЫҢ ПАРСЫ
ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
КӨРІНІСІ**

Әр халықтың ояну дәуірі тарих сахнасына әр тұста, әр жағдайда көрініс табатыны белгілі. Мәселен, Батыс Европадағы әдеби-эстетикалық ілімнің даму тарихына көз салатын болсақ, Италияның «Ояну дәуірі» бізден бес жүз жыл бұрын XV ғасырдан басталады. «Ояну дәуірі» үлгі айтқан бір ғана Италияның өзінде данышпан суретші Леонардо да Винчиді, кеменгер акын Торквато Тассоны, дана философ Джордано Бруноны, ұлы физик Галилео Галилейді туғызған дәуір [1].

Ояну дегеніміз әр ұлттың рухани ренессансы болып табылады. «Ояну дәуірін» Ф. Энгельс ел-жұрт «адам баласы бұрынсонды басынан кешірмеген прогресшіл ұлы төңкеріс дәуірі; алыптарға зәру болған дәуір және өзінің ой-қуаты, құштарлығы мен мінезі, жан-жақтылығы мен оқымыстылығы жөнінен сол алыптарды туғызған дәуір» деп сипаттаған [1]. Рас-ақ, Ренессанс кезеңі XVI-XVII ғ. Европаның басқа да мемлекеттеріне тарап, өркендей бастаған уақыты еді.

Мұсылман өлкесінде, соның ішінде парсы мәдениеті мен әдебиетінде ояну дәуірі үлкен бетбұрыс болды. Жалпы парсы әдебиеті тарихын шартты түрде 4 дәуірге топтастыруға болады: 1) ежелгі әдебиет (алғашқы қоғамдық құрылыстан б.з. 3 ғасырына дейін); 2) орта ғасырдағы сөз өнері (4-17 ғасырдың ортасына дейін); 3) жаңа дәуір әдебиеті (17 ғасырдан 20 ғасырдың басына дейінгі кезең); 4) ояну ғасыры немесе «мәшрутият» – конституциялық кезең (1906 жылдан қазіргі уақытқа дейін). Осы аталған кезеңдердің ішінде «Ояну дәуіріндегі» парсы әдебиетін ғалымдар төңкеріске дейінгі және кейінгі әдебиет деп екіге бөліп қарайды. Төңкеріске дейінгі әдебиет 1906 жылдан Аятолла Хомейни билік басына келген 1979 жылға дейін жалғасса, төңкерістен кейінгі әдебиетке соңғы жиырма жылда дүниеге келген туындылар жатады [2]. Екі кезеңнің арасында алшақтық болмағанымен, екі әдебиеттің арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Иран тарихында 1906 жылдың алар орны ерекше.

Себебі осы жылы Мұзафараддин шаһ Конституциялық жарлыққа қол қойды, һәм бұл Иран қоғамында көптеген мәдени, әлеуметтік, экономикалық факторлардың өзгеруіне алып келді. Иран тарихында «Мәшрутият» деген атпен қалған осы жарлықтың нәтижесінде мынадай өзгерістер орын алды:

1. Жаңа білім-ғылымды енгізуге бірден-бір ықпал еткен мұқтаждық, шамамен Иран мен Ресей шапқыншылығы туралы хабарламадан соң, Хаджарлар тұсында Фәтхали шаһ билік еткен дәуірде Аббас Мырзаның бұйрығымен жүргізілді.

2. Ирандықтардың Еуропа мен Азия елдерімен қарым-қатынасы оларды жаңа эволюцияға білім, ғылым, сәулет өнері, техника, экономика және батыстың саясаты, әсіресе бұл топ мүшелері ирандық оқушылар мен студенттер қатарынан құрылған болатын. Олардың басты мақсаты шет елден білім саласында мол тәжірибе жинау, білімді жетілдіру еді.

3. Баспа өнерін пайдалану ақпаратты және ой-пікірді тез жеткізіп, таралуына ықпал ететін ең маңызды жолы екеніне көз жеткізу.

4. Журналистика саласының терең дамуы мен таралуы, қысқа уақытта кез келген ақпарат пен хабарды әр жерде басып шығаруға мүмкіндік береді.

5. Мәдени шығармалар мен кітап басып шығару және оны тәржімалаумен өркендеген батыс әлеміне танылуға, алға жылжуға мүмкіндік береді.

Еуропа тілдерінен аударылған кітаптардан үзінді, білім-ғылымға қатысты мәтіндерінен басқа төмендегі жәдігерлер түпнұсқадан парсы тіліне аударылды. «Петербург тарихы», «Шарль 12», «Александр Македонский» барлығы да Вольтерден, сонымен қатар атақты ғылыми және тарихи романдар «Үш ноян», «Граф Монте Кристо», «Люи он төрт және Люи он бес» Александр Дюмадан, «Робинзон Крузо» Даниель Дефодан, «Гулливердің саяхаты», Джонатон Свифттан, және де «Джами Баба Исфahanидың оқиғалары» Джимаз Муриенің шығармасы атақты Мирза Джабиб Исфahanидың аудармасы парсы тілінде ерекше орын алады.

6. Білім-ғылым медресе негізі мектеп, тәлім мен жаңа білімдерді тарату, тәртіп пен тәрбие, сонымен қатар жаңашылдық әдіс-тәсілдерінің өзі бастамасы бола алады және соның нәтижесінде кейінгі дәуірлердегі университет негізі қаланды [3,16].

Мәшрутияттан кейін халықтың аз да болса азаттық алуға мүмкіндігі болды, саяси және әлеуметтік құқықтарын біле бастады, жалпы экономикалық сауат пен білім берілді, осыған дейін олардың өз жүрек қалауларын таңдауға мүмкіндік жоқ еді. Бұл қағида көпшіліктің де, саяси үкіметтің де ойынан шығып, қабылданып, енді халықтың өз тағдырын өзі шешетін болды. Осыдан кейін барлық нәрсе халық пен

жамағатқа тікелей байланысты болды, себебі әдебиет те мәдениет пен ой білдірудің бір түрі ретінде халықтың көз алдында болады және әлеуметтік құндылықтардың көрінісі өзінің жігері мен беделін аңғартады. Сол себептен, осы дәуірдің өлеңдері басқа, салтанатты құбылыстар мен ерекше топқа жататын шектеулі үкімет немесе халық қалаулысы пікірінде, алайда әмірші соғұрлым үлкен топқа жататын жамағат сөз сөйлеуге тиіс еді, тікелей патша ордасымен және әлеуметтік жоғары тап өкілімен байланысудың орнына, барлығының негізгі қызығушылығы саяси және азаттық мазмұндағы, әртүрлі көптеген баспасөз көмегіне жүгінді, оқырмандар өзін көшеде, қалада, тіпті аудан орталықтарынан іздеп жатты.

Ояну дәуірі өлеңдері ерекшеліктерін төмендегідей бірнеше топқа бөліп қарастыруға болды:

1. Жұмысшы тап өкілдері назарына қарай, бұл дәуірдегі өлең жолдары жалпы сипатта көрініс алды, яғни тоқсаныншы жылдардағы ащы тіл газет, журнал, баспа өнері ынтиярында болды.

2. Ояну дәуіріндегі шайырлардың шығармашылығы заман талабына сай болды, соған қарамастан жазушылар мен шайырлар халықтың көзқарасын өзгерту еді, саналы ой мен субъективті һәм объективті көрсетуге тырысты. Ал, мұндай әдебиет бұрынғы заңға сәйкес, шайырларға рұқсат етілмеген дәстүрлі әдебиеттен жалтару және еркіндікке бас ұру, осылайша жаһанға шығып, тәжірибе жасап танылу. Дәстүрлі әдебиетте даналық пен әлеуметтік мағынасы, көптеген ортақ және мағынасын жоғалтқан, айқын табиғат сипатты сияқты. Лирикалық және махаббат тақырыбындағы өлең шумақтарында дара тұлғалық қасиетін жоғалтып, жалпы мағынада көрініс табады. Керісінше, ояну дәуірінде ойын түрлендіріп, жаңа пікір әлемге есік ашып дәстүрлі еліктеуді тәрк етіп, ескілікте артта қалдырып, алға қарай қадам басып, тәуелсіз көзқарас пен ойына еркіндік береді. Сондықтан да, мәшрутият заманының өлеңінде ортағасырлық әдебиеттегідей иләһи танымдар мәселесі емес, қайта шынайы өмірді (яғни реализмді) суреттеу жағы басты назарға алынды.

3. Техникалық құрылымына қарай ояну дәуірінің өлеңдері, яғни тілі мен әуені жағынан екі бағытқа бөлінді және олар бір-бірінен біршама ерекшеленді: Адибул Мәмәлик Фарахани, Мухаммадтағи Баһар сияқты бір топ шайырлар бұрынғы әдеби дәстүрді жаңартып, өткір де шешен тілмен, парсы өлеңдерінің әуеніне, яғни аруз бен ырғағына сүйене отырып

жырлауды қолға алды. Ал, Саид Ашрафи Гилани, Мизаде Ешғи, Ареф Ғазвини секілді ақындар тобы болса, дәстүрлі әдеби үдеріске жүгінбестен, «базар тілінде» жырлауға көшті, өздерін осы жолдың жанашырлары ретінде көрсетуге тырысты.

4. Көше және базар тілі өзіне ғана тән ерекше сөздерді талап етті, осылайша екінші топ өлеңдерінде ауызекі сөздер мен сөз тіркестерін, әуен мен ырғақты қолға алды, алайда ол соншалықты оңай болған жоқ. Бұл ерекше сөздерді пайдалану қажеттілігі туған жағдайда, тіпті Еуропа сөздеріне жүгінді, алғашқы рет көптеген еуропа сөздерінің әдебиет пен өлеңге қолданысқа енуіне осы дәуір жол ашты, тіпті солардың кейбіреулері әлі күнге дейін қолданыста десек те болады.

5. Ояну дәуірінің өлеңінің формасы мен мазмұны айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ. Мұны Мырза Ешғидың шығармасынан (سه تیلو مریم) байқауға болады. Әдибул Мәмәлик пен Баһар секілді дәстүрлі әдеби үдеріспен қалам тербеген шайырлары қатары Ареф пен Саид Ашрафаддин қолдаған «көше тілімен» өлең жазатын ақындарға қарағанда көптеп саналды. Алғашқы топ мүшелері қасида, ғазал, мәснәуиге жақын болса, екінші топ жаңа ырғаққа бейім болды, мысалы мустазад, мухаммас, ду бейти, тіпті таране мен тәснифке көп назар аударғандығын аңғарамыз, оның дәлелі ретінде бұрынғы әдебиет дәстүрінен аруз, кафие, тіпті ресми тіл дәстүрінен де ешқандай нышан жоқ, өлеңді көбінесе өздерінің мейірбандылық пен ой тәжірибелілігі үшін қабылдаған.

6. Ояну дәуірінің өлеңдерінің түрленуі мен өзгеріске ұшырауы қалып пен мазмұнға ғана байланысты емес, сонымен қатар панигериктердің шығармалары табиғи көрініс ретінде болды, алайда абстрактылы ойлар мен жат көзқарас, ирфани, ғашықтық жырлаушылардың барлығы да өткен мәдениетті біріктіріп, саяси-әлеуметтік жаңа өлең ырғағына жүгінді [3].

Парсы поэзиясының «Ояну дәуірінде», негізінен, мына тақырыптар кеңінен жырланды:

А) Азаттық тақырыбы: бұл ретте, шамамен айқын батыс демократиясымен жақын келетін халықтың жеке құқық пен азаттық, әлеуметтік, тәуелсіз саяси және экономикалық тағдыры ел назарынан тысқары болатын. Мұндай мәселе бұрын-соңды біздің әдебиетіміз бен поэзиямызда кездеспеген еді, алғашқы рет мәшрутият кезеңінде көрініс табуда, деп жазады Фердауси университетінің ұстазы Доктор Мухаммаджафар Яхғи [3,18].

«Азаттық» сөзі бұрынғы дәстүрлі сөздікте екі мағынаны білдіретін: философиялық мағынасы

«бостандық», «еркіндік» сөздерімен синонимдес болса, ал шынайы мағынасы «зындан», «қамау» деген сөздермен парапар. Алғашқы мағынасын поэзияда қолданғандардың бірі Наср Хосроу болса, екінші мағынасын құп көрген ақындар Мусавад Сад пен Хақани болатын.

Ә) «Құқық, заң» тақырыбы: мәшрутиятта бәрінің басты қалауы мемлекет бекітілген заң бойынша халық шеруіне рұқсат беру. Мәшрутияттың негізгі алғышарттарының бірі – заң бойынша әлеуметтік және жеке бас азаттығын қамтамасыз ету. Әрине, құқықты талап ету, ойды ашық білдіру, ояну дәуірінің атақты шайырларының озық тақырыбының бірі және солардың мүддесі еді.

Б) «Отан» тақырыбы: кіндік қаны тамған жерді асқақтата жырлап, сол арқылы ұлтшылдық, милләтшілік қасиеттерін оятқысы келді. Осы уақытқа дейін кеңінен қолданылып келген «Ислам әлемі» деген түсінікті бұдан былай «отан» сөзімен алмастырды.

В) «Жаңа тәлім-тәрбие» тақырыбы: әйел мен еркектің теңдік мәселесі сол кезеңде өлең жолдарында (бейт) кеңінен қозғалатын, әсіресе баспа өнері, газет-журнал басып шығару пайда болысымен, халықтың саяси мәселеден хабардар болып, жалпы сауаттылық бұрынғыдан да бетер қажеттілігі сезілді, шайырлар да осы мәселені бей-жай қалдырмады.

Г) «Жаңа ілім-білімге назар аудару» тақырыбы: мәдени және әлеуметтік жаңашылдыққа ұмтылу қажеттілігі артып, ол ояну дәуірінің шайырларының өлеңдерінде көрініс тапқан болатын [3,19].

Міне, жоғарыда келтірілген бес негізгі мәселе ХХ ғасырдың басында халықтың оянуына ықпал еткен парсы поэзиясында «Ояну дәуірінің» басты қозғағыш күші еді. Әдебиет аясында халықты шырт ұйқыдан оятудың амалы қылқаламды қолына алған шайырлардың ащы шындығы мен зары еді.

Дәл осы мәселе Доктор Амир Ченари мырзаның көзқарасы бойынша біраз ерекшеленеді. Ченари мырза бүгінгі парсы әдебиетінде орын алған өзгерістің негізі себебін тоғыз топқа жіктеп көрсетеді:

1. Иранға баспа құралының енуі;
2. Газет-журналдардың басып шығарылуы;
3. Нәсірәддин шаһтың Еуропаға сапары;
4. Студенттердің Еуропаға аттануы;
5. Ұлы Нәсірәддин шаһтың тұсында Әмір Кәбирдің қолдауымен оқу орнының салынуы;
6. Француз тілінен әдеби жәдігерлердің (роман сияқты) аударыла бастауы;

7. Батыстың әдісімен медициналық және инженерлік кітаптарды құрастыру және аудару;

8. Көлік, поезд сияқты жаңа құралдардың жасалуы;

9. Ирандықтардың сол кезеңдегі Франция мен Ресейдің Қазан төңкерісі сияқты саяси мәселелерімен танысуы [4, 4].

Осылайша, Ирандағы мұндай саяси-әлеуметтік өзгеріске ұшыраудың басты себебі, халықтың оянуына ықпал етуші батыс өркениеті екендігін аңғарамыз. Ендігі кезекте, батыстан көрген-білгендерін іске асыру еді. Ағарту саласында, бұл мәселе ақын-жазушылардың өткір тіл мен ұшқыр ойларымен бірте-бірте іске аса бастады.

Осы тұста, Ченари мырзаның зерттеуі бойынша мәшрутият кезеңінде өлеңдердің негізгі тақырыбы төмендегідей еді:

1. Заң, құқық тақырыбы;

2. Отан тақырыбы;

3. Әлеуметтік саяси азаттық;

4. Дінге қарсы ойлары;

5. Коммунистік-Маркстік туралы көзқарастар;

6. Феминистік көзқарастар және әйел құқы мәселесі;

7. Ари тайпасын мадақтау;

8. Көне парсы тарихына деген құрмет;

9. Модерн және өркендеген жеңіл өмір ерекшеліктері;

10. Үкіметке деген наразылық, тәуелсіздік туралы көзқарастар;

11. Мына және ана өмір туралы ойлар, адамдардың Алладан жаратылуына күмәндануі [4,6]

XX ғасыр басында Иран қоғамында болып жатқан мұндай өзгерістер сол халықтың әдебиетінің жаңа бағытта дамуына әсер етті. Жоғарыда атап өткеніміздей, азаттық, отанды сүю, ғылым-білімге деген құштарлық мәселелері парсы әдебиетінде кеңінен жырлана бастады. Сол кезеңдегі басқа да мұсылман әдебиеттеріндегідей парсы сөз өнері де тақырыппен мазмұн жағынан байып, форма тұрғысынан түрлене бастады. Бұл да болса Шығыс мұсылман елдерін қамтыған «Ояну ғасыры» идеясының парсы әдебиетін де қамтығанын көрсетсе керек.

Әдебиеттер

- 1 <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%81>
- 2 <http://old.el.kz/m/articles/view/content-4852>
- 3 Чун сәбу-е тешне. – Тегран, 1375.
- 4 Др. Амир Ченари. ادبيات مو عصر ايران. (қолжазба қорынан)
- 5 Тарих-е муасир-е Иран (Сол-е севвом-е дәбиристон). – Тегран: Ширкәт-е чоп-у нәшр-е Иран, 1373. – 260 с.
- 6 Йахйя Әрин Пур. Өз сәбо то неймо. Тарих-е 150 сол-е әдәб-е фарси. 2 жылд. – Тегран: Зәууар, 1387. – 550 с.

References

- 1 <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%81>
- 2 <http://old.el.kz/m/articles/view/content-4852>
- 3 Chun sabu-ye teshne. – Tehran, 1375
- 4 Dr. Amir Chenari. ادبيات مو عصر ايران. (qolzhazba qorynan)
- 5 Tarih-e muasir-e Iran (Sol-e sevvum-e dabiriston). – Tehran: Shirkat-e chup-u nashr-e Iran, 1373. – 260 s.
- 6 Yahiya Arip Pur. Az sabo to nimo. Tarih-e 150 sol-e adab-e farsi. 2jeld. – Tehran: Zavar, 1387. – 550 s.